

УДК 803.0

ТУРСЬКИЙ В.О.

*(Криворізький національний університет)***ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІСЕМІЇ  
(НА МАТЕРІАЛІ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)**

У статті розглянуто основні підходи до визначення полісемії в мовознавстві. Дослідження визначається структурним та кількісним складом значення дієслів мовлення в німецькій мові.

*Ключові слова:* значення, семантична структура, полісемія.

**Турский В.А. К вопросу об особенностях формирования полисемии (на материале глагольной лексики немецкого языка).** В статье рассмотрены основные подходы к определению полисемии в языкознании. Исследование определяется структурным и количественным составом значения глаголов говорения в немецком языке.

*Ключевые слова:* значение, семантическая структура, полисемия.

**Tursky V. On the issue of the formation features of polysemy (on base of German verbal vocabulary).** The article deals with the main approaches to polysemy determining in linguistics. The research is determined by structure and quantitative composition of speech verb meaning in German.

*Key words:* meaning, semantic structure, polysemy.

Характерна для сучасного рівня розвитку науки загальна тенденція системного підходу до об'єкта дослідження, визнання системної сутності мови та поширення поняття системи на лексико-семантичний рівень дозволив лінгвістам з нових позицій підійти до розробки багатьох нерозв'язаних проблем лексикології. Це стосується й питання багатозначності.

Аналіз семантики багатозначного слова з метою визначення його смислової структури відповідає одній із головних тенденцій дослідження в мовознавстві, яка полягає у встановленні закономірностей мовної системи в цілому. Така концепція не обмежується лише вивченням умов лексико-семантичного варіювання багатозначного слова, не дозволяє одночасно проаналізувати деякі явища на рівні парадигматики, зокрема, міжсемемні зв'язки, в які вступають як основні, так і похідні значення, а також відношення між семемами, що утворюють багатозначну лексему.

**Актуальність** цього дослідження визначається передусім у спробі комплексного підходу до аналізу багатозначного слова, який полягає у виявленні синтезу синтагматичного та парадигматичного в структурі багатозначного слова.

**Об'єктом** дослідження слугує сема як найдрібніший смисловий компонент, що формує ЛСГ, **предметом** дослідження є лексико-семантична структура багатозначного слова в німецькій мові.

**Мета** дослідження полягає у виявленні особливостей формування полісемії німецьких дієслівних лексем. Для досягнення визначеної мети маємо розв'язати такі **завдання**:

- визначити особливості підходів до вивчення полісемії в мовознавстві;
- описати механізм виникнення полісемії;
- визначити особливості семантичної структури багатозначного слова.

Дослідження відбувалося в рамках компонентного аналізу структури значення мовного знака.

Лексикографічним джерелом став Великий тлумачний словник німецької мови Duden.

Полісемія, сутність якої полягає в тому, що декілька одиниць плану змісту об'єднуються навколо однієї одиниці плану вираження, зумовлена природою мовного знака та є закономірною властивістю будь-якої природної мови як знакової системи. Полісемія існує на всіх рівнях мови. На лексичному рівні, зазвичай, її розглядають як здатність слова мати різні значення. У даному випадку слово слід розглядати не як єдність його двох сторін – ідеальної й матеріальної, а як звуковий комплекс, що має співвідношення в багатозначному слові з низкою значень, наприклад, визначення полісемії О.І. Смирницького [Смирницький 1956, с. 159]. Проблема полісемії, як одна з найцікавіших проблем лексикології, що знаходиться в центрі уваги багатьох відомих лінгвістів, й сьогодні не одержала повного та однозначного визначення. Низка питань є предметом суперечок декількох поколінь лінгвістів. Передусім, це питання визнання самого факту існування полісемії.

У сучасній лінгвістці відомі два напрямки в розробці питань полісемії. Більшість спроб заперечення полісемії зводиться до двох різних концепцій: до зведення всіх семантичних розбіжностей до омонімій та до теорій «спільного значення».

Заперечення багатозначності на користь омонімів, головним чином, базується на лінгвістичних традиціях О.О.Потебні та Л.В.Щерби. О.О. Потебня заперечував здатність слова узагальнювати, зберігати та передавати поняття, вбачав у слові щоразу лише індивідуально-психічний акт і вважав, що кожне значення утворює окреме слово, тому «там, де два значення, там два слова» [Потебня 1941, с. 96]. Ще більш категоричним був Л.В.Щерба: «Неправильно вважати, що слова мають по декілька значень. Насправді, ми маємо стільки слів, скільки дане фонетичне слово має значень» [Щерба 1958, с.77].

Одним із доказів противників полісемії є теза про те, що визнання багатозначності не сумісне з ідеєю Ф. де Соссюра про нерозривну єдність позначуваного (рос. означаемого) та того, що позначає (рос. означающего). Полісемія, на їхню думку, порушує основний закон планів змісту та вираження, відповідно до якого будь-яка розбіжність у змісті мовного знака проявляється в розбіжності форми. Однак доволі слушно зауважує Н.З.Котова: «Коли в лінгвістиці йдеться про відсутність відповідності плану змісту плану вираження, то зазвичай розуміють мовну форму досить вузько, не враховуючи всіх різноманітних проявів» [Реформатський 1967, с. 159].

Отже, якщо формально-мовну маркованість полісемії розуміти в широкому плані, не обмежуючи її лише звуковою оболонкою, то суперечність, яка полягає в тому, що одному формату відповідає декілька одиниць плану змісту, знімається. У цьому зв'язку неможливо не навести слова О.І. Смирницького про те, що розбіжності між декількома лексико-семантичними варіантами слова не відбиваються на звуковій оболонці, але в більшості випадків знаходять своє місце або в розбіжностях синтаксичної структури, або в різній сполучуваності з іншими словами. Оскільки кожне зафіксоване значення полісемантичного слова відзначено мовними засобами, то цілком справедливим є поняття, що позначає, включити елементи синтаксичного та лексичного контексту. А розбіжності парадигматичного співвідношення окремих значень на рівні всієї лексико-семантичної системи є формою, яка використовується для вираження повного значення. Таке розуміння форми є необхідною умовою, що зберігає тенденцію ізоморфізму між формою та змістом і впливає з властивостей мови як мовної системи.

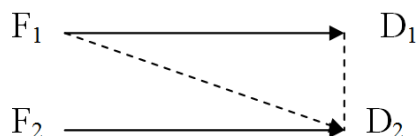
Сучасні послідовники О.О.Потебні вважають полісемію псевдопоняттям і вважають, що вона не є наслідком недоліків лінгвістичної практики, а саме результатом зміщення синхронічного та діахронічного планів мови. Лише в діахронічному плані зв'язок однозвучних слів може бути представлений схемою /|\, а в синхронічному аспекті їхній зв'язок може бути зображеним лише в схемі |||. Отже, противники багатозначності, спираючись на теоретичне положення про єдність форми та змісту, приходять до оцінювання смислової структури багатозначного слова, розщеплюючи слова на омоніми або об'єднуючи різні значення у найвищу єдність – загальне значення.

Хоча погляди лінгвістів, що заперечують полісемію, як вважає Е.М Меднікова «...ніким ще з цілковитою певністю не були спростовані» [Меднікова 1974, с.149], більшого поширення одержав інший погляд, відповідно до якого полісемія, тобто наявність у слова декількох взаємопов'язаних значень, є конструктивною властивістю будь-якої природної мови. Прихильниками цієї ідеї є Р.О.Будагов, В.Г. Гак, Є. Курилович, К.О. Левковська, А.А. Уфимцева. На етапі розвитку лінгвістики проблему полісемії широко розглянуто в працях вітчизняних мовознавців М.П. Кочергана, В.В.Левицького, В.М. Манакіна та ін.

На думку багатьох мовознавців, причини виникнення та існування полісемії різні. Та з загальнотеоретичної позиції полісемія є результатом принципу економії. Її виникнення зумовлене тим, що мова представляє собою систему, обмежену у порівнянні з безмежною різноманітністю реальної дійсності. Кількість відображених у нашій свідомості моментів дійсності й кількість понять стає більшою, ніж кількість окремих самостійних одиниць для їх відображення засобами мови. Отже, багатозначність виникає як неминучий результат диспропорції, що існує між кількістю знаків та понять. Тому для того, щоб передати мовленнєвими засобами всю безмежність мовної дійсності лексика має розширитися не лише за

кількісними показниками та за рахунок угруповання значень в межах одного слова. Розвитку полісемії сприяє відсутність чітко обмеженого кола пов'язаних з ним сигніфікатів. Така необмеженість, що проявляється в мові, за А.Шаффом, створює можливість образного, двопланового вираження думки, що може увійти в систему і призвести до багатозначності в мові.

Сам механізм розвитку багатозначності слова в діяхронії можна проілюструвати такою схемою:



Припустимо, що деякий звуковий комплекс F<sub>1</sub> позначає денотат D<sub>1</sub>, відношення (F<sub>1</sub>D<sub>1</sub>), а форматив F<sub>2</sub> служить для позначення денотата D<sub>2</sub>. Якщо між денотатами D<sub>1</sub> і D<sub>2</sub> існує будь-який зв'язок за головними або другорядними ознаками, то може статися, що мовленнєвий комплекс F<sub>1</sub> починає використовувати для позначення денотату D<sub>2</sub>; тобто відбувається «транспозиція семантичної сторони знаку» за С.Карцевським, або «вторинна семантична функція слова» за Є.Куриловичем. У цьому випадку відношення F<sub>1</sub>D<sub>2</sub> сприймається як метафоричний або метонімічний переніс. За Ю.С. Степановим, якщо метафорично перенесене слово після закінчення акту мовлення повертається до свого денотата, то тотожність слова зберігається і метафора є лише особливим стилістичним засобом для досягнення виразності й образності в мовленні [Степанов 1966, с. 19]. Але в тому випадку, якщо слово, не втрачає попереднього зв'язку з новим денотатом (явище «продовження метафори»), метафора розглядається вже як явище мови. Якщо така «семантична транспозиція» з оказіональної стає узуальною, то внаслідок цього змінюється семантичний потенціал даної лексичної одиниці – за однією звуковою оболонкою закріплюється два значення й виникає полісемія мовного знака. З іншого боку, денотат D<sub>2</sub> може позначатися тепер двома мовленнєвими комплексами F<sub>1</sub> та F<sub>2</sub>, а номінація F<sub>2</sub>D<sub>2</sub> сприймається по відношенню до F<sub>1</sub>D<sub>2</sub> як синонімічна. У подальшому вона може вийти з ужитку або зникнути повністю.

Отже, виникнення полісемії пов'язане з потребами розвитку практичної та пізнавальної діяльності людини й нове значення слова з'являється в тому випадку, коли спільнота відчуває необхідність висловити нове поняття. У зв'язку з цим, з'являється питання про концептуальний обсяг полісемії. Оскільки нове значення виникає для закріплення нового поняття, слово повинне мати різну понятійну співвіднесеність. Ймовірно також, що співвіднесені зі словами поняття об'єднані загальною ознакою. Передумови для зближення відповідних понять виникають у силу здатності людської свідомості відображати схожість предметів та явищ навколишнього світу. У свою чергу, схожість сигніфікатів обумовлює семантичну близькість слів, надаючи базу для системного відношення в лексиці, одним із видів якої є полісемія.

Враховуючи те, що дієслівна лексика відіграє значну роль у лексичній системі мови, саме дослідження цього лексико-граматичного класу становить особливий інтерес для нашого дослідження. А оскільки дієслівні лексичні одиниці, за словами А.М.Кузнецова, мають складну системну структуру, то саме дослідження одиниць цього лексико-граматичного плану на площині ЛСВ відкривають всю надзвичайну природу предметно-лексичних співвідношень, що тісно переплітаються з семантичними характеристиками.

Вивчення лексико-семантичної групи дієслів мовлення представляє для нас особливий інтерес тому, що ці дієслова мають особливу функціональну значимість, відіграють важливу роль при конструюванні мовлення та тексту загалом, презентують вид діяльності, акт комунікації сам по собі та перебіг думки мовця відповідно до мети комунікації.

Вивчення досліджуваної ЛСГ відбувається на рівні словникових тлумачень та визначає семему одиницею дослідження. Основним параметром аналізу ми визначили склад та ієрархію ЛСВ. Аналіз словникових тлумачень досліджуються на площині ЛСГ, так як «слово при визначенні його значення порівнюється ідентифікатором, словом вузьким за значенням, словом, що належить до тієї ж ЛСГ, але є більш вузьким за значенням і ширшим за обсягом» [Кузнецова 1963, с. 366]. Слово-ідентифікатор є родовим поняттям і найвищою лексичною одиницею,

ядерною лексевою ЛСГ. Отже, цілком зрозумілим буде те, що ядром ЛСГ досліджуваних дієслів буде сема мовлення, яка передбачає передання інформації та акт комунікації.

Відповідно до класифікації дієслів В.П. Бахтіної, дієслова ЛСГ мовлення в німецькій мові за їх основним значенням було поділено на три основні групи:

- 1) дієслова, що позначають саме процес мовлення;
- 2) дієслова, що позначають процес мовлення і характеризують його залежно від завдань комунікації;
- 3) дієслова, що позначають процес мовлення та пов'язані з іншими сторонами життя та діяльності людини [Бахтіна 1965, с. 7].

Перша група дієслів представляла собою нечисленний клас нейтральних дієслів. До її складу увійшли дієслова *sagen* (13 значень), *sprechen* (7 значень), *reden* (5 значень), *sich unterhalten* (5 значень). Їхня особливість полягала в тому, що вони демонстрували акт мовлення сам по собі. У лексико-семантичній структурі дієслів цієї групи були відсутні елементи, що позначали будь-який аспект мовлення. Лексико-семантична структура цих дієслів проста, і тому їх можна використовувати як ядро групи. Кожне значення було пов'язане з основним значенням, тобто дієслова цієї групи є прикладом радіальної регулярної полісемії.

Друга група дієслів мовлення об'єднала групу конкретизуючих дієслів та стала за кількісною ознакою найчисельнішою. Основне призначення дієслів цієї групи - конкретизувати комунікативний намір мовця. Спрямованість є основною характеристикою мовленнєвої діяльності, а комунікативний намір мовця є критерієм класифікації мовного акту, мовних дій. Конкретизуючі дієслова залежно від комунікативної мети суб'єкта мовлення поділяються на такі розряди: дієслова повідомлення (напр. *gestehen*, *berichten*, *informieren* та ін.); дієслова спілкування (напр. *besprechen*, *raten*, *schwätzen* та ін.); дієслова волевиявлення (напр. *absagen*, *verzichten*, *erfehlen* та ін.); дієслова емоційного впливу (напр. *schimpfen*, *sticheln* та ін.); дієслова мовного етикету (напр. *grüßen*, *gratulieren*, *wünschen* та ін.) Розглядаючи лексико-семантичну структуру цих дієслів, можна зробити висновок, що до цієї групи увійшли дієслова переважно з нульовим - першим ступенем полісемії. Дієслова цієї групи з широко розвинутою полісемією, передусім, багаті зразками радіально - ланцюжкової та радіальної регулярної й нерегулярної полісемії.

Третя група дієслів об'єднує дієслова, які позначають ті сторони мовного акту, що стосуються саме зовнішнього аспекту мовлення. Вони описують манеру мовленнєвої поведінки суб'єкта мовлення, спосіб мовлення, напр. *brummen*, *heulen*, *splatzen* та ін. До складу цієї групи увійшли переважно дієслова з полісемією нульового ступеня, оскільки вони переважно позначають відтінок значення.

Отже, аналіз дієслівних одиниць німецької мови свідчить, що полісемія є однією з важливих характеристик мови, вона може виявити особливості формування значення слова та є одним із шляхів розвитку мови. Ці особливості демонструють специфіку формування лексичної системи мови. **Перспективною** дослідження вважаємо зіставне дослідження полісемантів німецької та української мов, що зможе відобразити національну специфіку багатозначних слів в обох мовах.

#### Література

- Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян – М.: 1974. Бахтина В.П. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке II половины XIX века / В.П. Бахтина Автореф. дис. ... канд. филол. наук – Воронеж, 1965. Кузнецова Э.В. Лексико-семантическая группа слов и методы её описания / Э.В. Кузнецова // Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск: НГУ, 1963. – С. 208. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания / Э.М.Медникова – М.: Высшая школа, 1974. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. IV, вып.2. / А.А. Потебня – М. - Л.: Учпедгиз, 1941. Реформатский А.А. Введение в языкознание. / А.А.Реформатский – М.: Просвещение, 1967. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. / А.И. Смирницкий – М.: Из-во лит-ры на иностр. языках, 1956. Степанов М.Д. Вопросы компонентного анализа в лексике. / М.Д. Степанов // Иностранные языки в школе. 1966, № 5 – С.34-40. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии: Избранные работы по языкознанию и фонетике, т.1. / Л.В. Щерба. – Л.: ЛГУ, 1958.